

Slavko Muljačić

PODACI O USTROJSTVU I DJELOVANJU SLUŽBI NARODNE ZAŠTITE I IZGRADNJI SKLONIŠTA U RATNOM SPLITU, 1943./44. GODINE

UDK: 355.58 (497.5 Split) "1943/1944"
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 8. IX. 1994.

Slavko Muljačić
58000 Split
Mažuranićevo šet. 12A

*Od bombardiranja iz zraka tijekom Drugoga svjetskog rata Split je najviše stradao u vremenu od studenoga 1943. do listopada 1944. godine, kad je grad pretrpio velika razaranja, a bilo je nekoliko stotina mrtvih i još više ranjenih osoba. U tim teškim i tjeskobnim danima rata građanstvu su djelotvorno pomagale postrojbe i službe NARODNE ZAŠTITE, a sklanjalo se u stotine improviziranih ili novosagrađenih privatnih te nekoliko javnih skloništa.
O tome govori ovaj članak.*

1. RAZDOBLJE 6. IV. 1941. – 1. XII. 1943.

Već prvoga dana kratkog travanjskog rata godine 1941. (6. IV.) talijanski su ratni zrakoplovi bacili nekoliko manjih bombi na zgrade i obale u splitskoj gradskoj luci, a sljedećih dana su u više navrata nadlijetali grad. Pučanstvo Splita bilo je zvukom sirena pozvano da se skloni s javnih površina, no nije bilo primpremljenih zadovoljavajućih skloništa (osim nekoliko u zemlji iskopanih rovova, pa i u Gradskom perivoju), te se uglavnom silazilo u prizemlja ili rijetke podrume zgrada i čekalo prestanak uzbune.

Bilo je slučajeva da su se čitave obitelji (osim unovačenih članova) iz *ugroženog* područja trgovačke luke i željezničke postaje privremeno odselile rodbini i prijateljima nastanjenima u *sigurnijim* dijelovima grada, neki čak i na *tada blisku* gradsku periferiju, ponijevši sa sobom uglavnom najnužniju odjeću i obuću, pribor i slično. No to je brzo prošlo pa za vrijeme talijanske okupacije s aneksijom dijela Dalmacije (pa i Splita), pune dvije godine nije bilo potrebe da se vodi računa o eventualnim napadajima iz zraka na grad.

1943.

Kad je u proljeće 1943. završavao rat u sjevernoj Africi i s juga se počeo približavati Europi, angloamerički su zrakoplovi na putu svojih izviđačkih i bombarderskih pothvata počeli nadlijetati i grad Split. Najprije noću (prvi put 22. IV. 1943.), a poslije katkada i danju (prvi put 13. V. 1943.), u Splitu su se opet oglašavale sirene i uzbunjivale pučanstvo, no u biti se još nije ništa poduzimalo za njegovu djelotvornu zaštitu od posljedica mogućih napadaja iz zraka. Nakon gotovo dvoipolgodisnje talijanske okupacije Splita (15. IV. 1941. – 11. IX. 1943.), a tri dana nakon bezuvjetne kapitulacije Italije (8. rujna 1943.), slijedila je dvotjedna partizanska vladavina u Splitu (11. IX. - 25. IX. 1943.).

Rano ujutro 11. rujna 1943. njemački su bombarderi (nadošli s mostarskog uzletišta) napali predjel oko carinskih skladišta na Gatu sv. Duje u splitskoj gradskoj luci, pa je bilo razaranja i žrtava. Istoga je dana definitivno prestala talijanska vlast u Splitu, a toga popodneva i večeri potpuno su izgorjele općinske zgrade na raskrižju tadašnje Sarajevske ulice i Balkanske ceste (početak današnje Ulice Domovinskog rata i Vukovarske ulice).

U jutro 19. rujna 1943. njemački su sunovratni zrakoplovi tipa *Junkers JU – 87 (Stukas)* gotovo istodobno izvršili bombardiranje užeg područja Manuša, sjeverno od početka Istarske ulice, te kompleksa vojničkih baraka u Spinutu i na Firulama. Na Spinutu su partizani bili koncentrirali glavninu razoružane talijanske vojske. Bilo je mnogo razaranja i ljudskih žrtava, osobito na Spinutu. Bombardiranja Splita ponovila su se i u sljedeća dva dana.

Prilikom svog povlačenja iz Splita (25./26. IX.) partizani su pred zoru 25. rujna zapalili zloglasni zatvor "Sv. Roko" (u nekadašnjem lazaretu), a kao posljedica onesposobljavanja postrojenja željezničke stanice, izgorjele su zgrada "Kavane na Novoj obali" i bliža stambena trokatnica Katalinić. Nakon jednog dana bez prave vlasti u gradu, dana 27. rujna 1943. u jutarnjim satima, nadirući preko Splitskoga polja, u nebranjeni Split ušle su prve postrojbe njemačke 7. SS-divizije "Prinz Eugen", u maskirnim uniformama.

Split je zatim oko trinaest mjeseci bio pod civilnom vlašću Nezavisne Države Hrvatske (NDH), 27. IX. 1943. - 25. X. 1944., a već početkom listopada 1943. u nj se iz Omiša preselila administracija Velike župe Cetina, kojoj je on postao novim glavnim gradom. Istodobno je (deklarativno još od 10. rujna 1943.) bio i pod vrhovnom nadležnosti Glavarstva građanske uprave za pripojena područja Dalmacije, sa sjedištem također u Splitu, i Ministarstva za oslobođene krajeve, osnovanom pri vladi NDH u Zagrebu.

Ratne operacije već su se odvijale u južnom dijelu Apeninskog poluotoka, te su nedugo zatim Split opet nadlijetali zrakoplovi, ali sad angloamerički. Isprva su to bila samo izviđanja, s ponekim mitraljiranjem iz zraka, ili prelijetanja velikih eskadrila na znatnoj visini iznad grada, na putu do dalekih ciljeva u jugoistočnoj Europi. Iako su neki građani vjerovali kako saveznici neće bombardirati grad, koji se nedavno iskazao u borbi s njemačkim oku-

patorom, rat ima svoje zakonitosti, te se realno moglo predvidjeti da djelovanje angloameričkoga zrakoplovstva neće ostati samo na tome.

Stoga se već u 13. broju novopokrenutoga splitskoga dnevnog lista NOVO DOBA (od 17. X. 1943.) pozivlje sve neunovačene dobrovoljce da se prijave u Građansku zaštitu.

Ostaci trokatnice u bivšoj Tartaglinoj ulici (danas Ulica kralja Zvonimira 25), koja je potpuno porušena u bombardiranju Lučca 5. XII. 1943., a obnovljena u poratnim godinama

Viešekatnica Vidović u Marmontovoj ulici (nekad na prostoru današnje plokat zapadno od Ribarnice), oštećena u bombardiranju Splita 3. VI. 1944., a potpuno porušena tek 1955. godine.

(foto: D. Štiller, negativi u Muzeju grada Splita)

Tijekom rata u Splitu se i prije provodilo noćno zamračivanje svih stambenih i poslovnih prostorija u gradu, a ovisno o godišnjem dobu propisivalo se i trajanje zamračivanja. Tako je u studenome 1943. zamračivanje trajalo od 19 do 5 sati izjutra i posebno se ukazivalo na njegovu važnost.

Već 7. i 10. XI. 1943. angloamerički su zrakoplovi izvršili prva bombardiranja Splita. Pri gađanju lučkih i željezničkih postrojenja pogodeno je nekoliko stambenih zgrada uokolo trga na Bačvicama, a jednoj je kroz sve etaže porušena ugaona soba.¹⁾

U listu "Novo doba" (br. 35/13. XI. 1943.) prvi put se spominje neko javno sklonište, i to ono "kraj Sv. Ivana" (ispod krstionice, gdje je prije bilo spre-

mište gostioničarskih stolova i stolica), a početkom prosinca spominje se i sklonište "u Dioklecijanovim podrumima".

2. RAZDOBLJE 1. XII. 1943. – 2. VI. 1944.

Nakon dvadesetak mirnijih dana, 2. i 3. prosinca 1943. Split je doživio noćne napadaje iz zraka. Iako nisu bili osobito razorni, bilo je i ljudskih žrtava, a građane je osobito zabrinulo to što su pojedinačne bombe manje jakosti pale u neke ulice samog središta grada ili vrlo blizu njega. Osim toga, doznalo se da je 16. i 28. XI. Šibenik teško stradao od bombardiranja, kad je uništena i tamošnja bolnica, da je 28. XI. dvaput napadnuta dubrovačka luka Gruž, a 2. XII. i susjedni Omiš.²⁾ Tako je nestalo parole "Neće oni nas!"

U nedjelju 5. prosinca 1943. u 15 sati 27 je bombardera u tri navrata žestoko napalo Lučac, istočni dio Splita.³⁾ U tom napadaju porušeno je ili oštećeno mnogo zgrada (pretežno stambenih), a broj poginulih osoba se nakon raskrčivanja ruševina stalno povećavao, da bi 15. XII. bilo objavljeno da je tada poginulo 75 osoba, mahom civila. Od toga ih je najviše, čak više od 30, poginulo u podrumskom skloništu višekatnice u Tartaglinoj ulici (danas je to Ulica kralja Zvonimira 29), koje je bilo izravno pogođeno bombom. Kao i kod kasnijih većih bombardiranja Splita, u otkopavanju ruševina su uz obveznike Narodne zaštite, sudjelovali i pripadnici hrvatskog domobranstva i mornarice te redarstva.

Istoga popodneva kad i Split napadnut je i obližnji Kaštel Sućurac, u kojemu je poginulo oko 130 mještana (među kojima i župnik), a najviše za vrijeme obreda u mjesnoj crkvi, koja je bila potpuno srušena.⁴⁾

Poslije ovih teških dana, čim se život malo smirio, prišlo se potrebnoj reorganizaciji i boljem kadrovskom ekipiranju službi NARODNE ZAŠTITE (NZ) u gradu Splitu. Tako 7. XII. 1943. Zapovjedništvo NZ upućuje poziv inženjerima svih struka u dobi od 25 do 40 godina, osim onih koji se već nalaze u javnoj službi, da se u roku od dva dana prijave Tehničkom odjelu Gradskog poglavarstva u Splitu zbog organiziranja Tehničke službe Narodne zaštite u Splitu, a pozvane su i sve dobrovoljne bolničarke.⁵⁾ Dana 9. XII. građani su upoznati s pet mjesta na kojima će se iz navedenih gradskih predjela sakupljati "radni odredi Narodne zaštite" u slučaju napadaja iz zraka na Split, na znak velikog zvona Sv. Duje ili bez zvonjenja.⁶⁾ Ujedno se pozivlje i splitsko građanstvo da na svaki mogući način pomogne postradalima (u novcu, hrani, odjeći i smještajem).

Nedavna su bombardiranja uvelike uznemirila pučanstvo, te već 8. XII. novine izvješćuju o "seljenju čitavih obitelji" s najnužnijim stvarima iz ugroženih istočnih u (tobože) sigurnije sjeverne i zapadne dijelove grada, ali i na gradsku periferiju, te na Meje i u marjansku šumu.

Stvara se jedan nepisani kodeks ponašanja za vrijeme uzbuna, osobito kod bombardiranja grada. Već 16. XI. 1943. Alarmna služba navodi devet stvari koje za vrijeme uzbune ne smijete činiti:⁷⁾

- čekati gledajući nebo, kad se približavaju avioni,
- ostati na ulici,
- nastojati da dođete do svojega doma, koji je mnogo udaljen,
- trčati, vikati,
- ostati u kući na višim katovima,
- stajati na prozoru,
- približavati se neeksplozivnoj bombi,
- upotrebljavati otvoren plamen,
- pušiti u skloništu.

Dana 4. XII. 1943. "Novo doba" naglašava kako za vrijeme napadaja opreznost nije kukavičluk; treba sačuvati prisebnost duha, osobito paziti na djecu i starce, te priteći u pomoć ranjenima,⁸⁾ a 11. XII. piše o zadacima Narodne zaštite.⁹⁾

Desetog prosinca 1943. stigli su iz Zagreba u Split stručni izaslanici Narodne zaštite. Tada je Zapovjedništvo NZ bilo na Prokurativama (Botičeva poljana 4), a obuhvaćalo je šest službi: osmatračku, zdravstveno-sanitetsku, kemijsko-otrovnu, tehničku, policijsko-redarstvenu i vatrogasnu službu.

Ujedno su pozvani svi koji su prije bili završili takve tečajeve, a također i sve dobrovoljne bolničarke sa svršenim tečajem Crvenog križa, da se jave Narodnoj zaštiti.¹⁰⁾

U listu "Novo doba" od 12. XII. 1943. (tj. svega tjedan dana nakon bombardiranja Lučca!), objavljen je prvi (nepotpuni) prikaz ustrojstva Narodne zaštite u Splitu, s imenima mnogih vodećih ljudi. Tih se dana dovršava i uređenje Zapovjedničke središnjice iz koje će se upravljati s nekoliko stotina obveznika, starosti 18-30 godina, koji su se prijavili na službu. Kućevlasnicima se pak naređuje da u neprekoračivom roku od pet dana jednu od podrumskih ili prizemnih prostorija u zgradi preurede u "sklonište od napadaja iz zraka". Donose se i potanke upute, kako to izvesti.¹¹⁾

U noćnom bombardiranju 15. XII. 1943. pogođene su tri kuće u Gojsalića ulici na Bačvicama. Nije bilo ljudskih žrtava, ali su stradale dvije koze i jedan konj. Pa ipak, ljudi gube živce, jer u 24 sata znade biti i do 10 i 15 zračnih uzbuna.¹²⁾

U novinama od 18. prosinca 1943. objavljeno je da troškove za izgradnju kućnih skloništa snose svi stanari razmjerno veličini stana, a kućevlasnik samo ako u njoj stanuje, ali on mora osigurati prikladne prostorije i organizirati izgradnju.

OPIS SMOTRE NARODNE ZAŠTITE U SPLITU

Dana 18. prosinca 1943. godine predstavnici vojnih i građanskih vlasti pregledali su novoustrojene ustanove Narodne zaštite u Splitu. Čelništvo NZ bilo je sljedeće:

- Nadzornik zaštitne župe Cetine: ing. Lukas
- Nadzornik zaštitnog kotara Split: ing. Mirko Karlovac

– Zapovjednik pričuvne narodno-zaštitne sati: pričuvni nadsatnik Bo-drožić

Izvjestitelji:

- za samozaštitu: ing. Razmilović
- za zdravstvenu zaštitu: dr. Čulić i dr. Bekavac
- za tehno-kop: ing. Šperac
- za tehno-prav: ing. Miličić
- za glasničku službu: Borucinski
- izvjestitelj kod Općine: Kalandrin

Nadzorništvo NZ je na drugom katu zgrade CROATIE u centru grada, na Klaićevoj poljani, a Zapovjednička središnjica je u podrumu iste zgrade, odakle se pomoću automatskih i induktorskih brzoglasa (telefona), posebnih signalnih uređaja i stožernih teklīća, upravlja svim djelatnostima za vrijeme i poslije napadaja iz zraka.

Predstavnici vlasti su zatim pregledali tzv. zaštitne krugove Splita, koji su ujedno i sjedišta vodova narodno-zaštitne splitske sati. U svakom krugu je i postaja za prvu pomoć u obliku ambulante s nekoliko kreveta i potrebnim stručnim osobljem.

Pred zgradom svakog od pet krugova bilo je postrojeno nekoliko ščetova raznih službi NZ s vojnicima, te prednjacima na čelu. Sva je momčad bila pod kacicama NZ, sa službenim oznakama, te s alatom i opremom. Prijavak su predali (uz prisutnost svojih zamjenika) nadzornici krugova: prof. Otmar Karlovac, ing. Družević, ing. Machiedo, ing. Žagar i ing. Nonveiller.

U Vatrogasnom domu prijavak je predao izvjestilac za vatrogasnu službu Štambuk, u Središnjici opreza i uzbunjivanja, smještenoj u zgradi Kazališta, izvjestitelj za glasničku službu Borucinski. Predstavnici vlasti još su pregledali i dvije promatračke postaje, smještene na zgradi Higijenskog zavoda, na kraju Balkanske ceste, i u Poljudu, obje opskrbljene improviziranim telemetrima i prislusnim spravama. U kratkom je vremenu u organizaciji Narodne zaštite u Splitu bio postignut zamjetan uspjeh.¹³⁾

1944.

Već trećega dana nove 1944. godine, 3. siječnja, Split doživljava jedno od najrazornijih bombardiranja. Iako je bilo napadnuto vrlo ograničeno područje, stradale su četiri značajne građevine: potpuno su porušene obje crkve na Lučcu, Sv. Roko i Sv. Petar (izuzev zvonika Sv. Petra, koji je miniranjem uklonjen 2. III. 1946.), a teško su oštećene (i postale uglavnom neuporabive) Biskupska palača i zapadno krilo goleme zgrade Režije duhana.¹⁴⁾ Nije javljen broj poginulih, kojih je i tom prilikom vjerojatno bilo.

Kako je u bombardiranju Splita 5. XII. 1943. bio uništen sav Pazar, prodaja se prenijela u Hrvojevu ulicu, a za zapadni dio grada je koncem siječnja 1944. postavljanjem "klupa" kod česme na Širini (trgu u Velom varušu kod crkve sv. Križa) uređena mala tržnica.^{14a)}

Novo bombardiranje ponovno je aktualiziralo izgradnju skloništa po gradu. U privatnim zgradama to se svodilo na pojačanje stropova u prostorijama predviđenima za tu namjenu, smještenima u podrumu ili prizemlju, i to daskama poduprtim drvenim gredama oslonjenima na pod. Osim toga, pred prozorima bi se na pločniku podigao debeo zid od punih opeka, kamena ili betona, s ponekim malim ventilacijskim otvorom. Postavljanje vreća s pijeskom i zemljom bilo je tada relativno rijetko, zbog pomanjkanja pravih vreća (u to vrijeme plastične vreće nisu se proizvodile!).

Koncem 1943. godine već se uređuju i javna skloništa, koja su bila u nadležnosti Tehničkog odjela Velike župe Cetina, a ona je i financirala njihovu izgradnju i brinula se o održavanju, u što je spadalo i uvođenje električne rasvjete, čišćenje zahoda kao i čišćenje podova od blata i otpadaka, te povremena dezinfekcija zbog mogućih zaraza.

U to je doba najveći dio tzv. podrumskih prostorija Dioklecijanove palače bio nepristupačan, jer je u cijelosti ili većim dijelom bio ispunjen stoljećima nataloženim otpadnim materijalom. Stoga se tek u dijelu malobrojnih, već tada korištenih podrumskih prostorija (uz "Carev rov"), izgradilo tada vrlo popularno "Dioklecijanovo sklonište",¹⁵⁾ koje je kasnije i ojačano i bolje uređeno. Za sklanjanje ljudi korištena je i kripta sv. Lucije, ispod katedrale-mauzoleja, s vrlo debelim kamenim zidovima i jakim svodom, već navedeno sklonište ispod Malog hrama Palače - Krstionice sv. Ivana, te ono "pod svodom Gospice kod Zlatnih vrata".^{15a)}

Početak siječnja 1944. već su bila u upotrebi i dva novoizgrađena javna skloništa na Prokurativama. Izvedena su tako da su se cementnim opekama zazidali široki i visoki otvori s gornjim polukružnim završetkom, koji su činili trijem na zapadnoj strani trga. Ova dva skloništa pretežno su imala značaj prisilnih skloništa za što veći broj osoba koje bi se u vrijeme napadaja iz zraka zatekle u središtu grada, gdje su zbog niske nadmorske visine kuće uglavnom bez podruma. Skloništa bi štitila od krhotina bombi ("gelera"), no sigurno ne bi izdržala izravni pogodak. Također im se prigovaralo da su zakrčila oba prolaza iz grada u Veli varoš i u obratnom smjeru.¹⁶⁾

Početak 1944. još se jedno javno sklonište istog značaja pokušalo sagrađiti pod Poljanom Vida Morpurga, koja je tada bila još nepopločana, izuzev pločnika uz rubove toga otvorenog prostora. Međutim, čim se iskapanjem došlo do razine (nedalekog) mora, u iskapanu jamu je po sustavu spojenih posuda prodrla morska voda i napunila njezin niži dio. Kritizirani za takav nepromišljeni zahvat, mjerodavni su kasnije odustali od svoje zamisli i (tek sredinom srpnja dali zatrpati jamu i izravnati tlo).¹⁷⁾

U takvim se prilikama za izradu relativno sigurnih javnih skloništa u središtu grada kao najbrže, najpogodnije i najjeftinije rješenje nametnulo probijanje preostalih baroknih bedema. Oni su bili sagrađeni tako da je iza čvrstog kamenog zida, koji je izvana bio skošen i prema temelju sve deblji, bio nasip od zemljano-kamenog materijala, širok nekoliko metara (tzv. *terra-*

pienat). Nakon probijanja kamenog zida u zemljanom bi se tlu lako iskopalo sklonište u obliku niskog hodnika, koji bi se poput rudarskog rova zaštitio od urušavanja odozgo (iznad je bio višemetarski nadsloj!), po potrebi i sa strana.

Tako se u siječnju 1944. jedno takvo sklonište počelo graditi u srednjem "bolničkom" bastionu (Cornaro), s pristupom i iz bolničkog vrta, a kasnije, u lipnju, i u zapadnom bastionu (Priuli), tada vlasništvu obitelji Pavlović, s pristupima s Klaićeve poljane i kod zgrade Kazališta.¹⁸⁾ Poslije su probijena još dva ulaza. U veljači 1944. je kavanar Mate Matić napravio posve novo sklonište u svojoj kavani na Pjaci.^{18a)}

Narodna zaštita povremeno objavljuje razne obavijesti i upozorenja. Tako se upozorava da je opasno i štetno "sklanjanje u zadnji čas", kad se već čuje zvuk zrakoplova, pa pred ulazima u skloništa nastaju gužve. Kućevlasnike se obvezuje da prijave sve prostorije u kući koje se upotrebljavaju ili su upotrebljive za sklonište.¹⁹⁾ Pozivlje se građanstvo da odmah prijavi otkrivene neeksplodirane bombe.²⁰⁾

Prekršiteljima odredbe o zamračivanju oduzimana je električna rasvjeta za 7-14 dana (poslije 10-20 dana), a njihova imena i prezimena objavljujvana su u novinama.²¹⁾ Tko je bio zatečen na ulici noću poslije redarstvenog sata privođen je u redarstvenu postaju i kažnjavan novčanom kaznom po broju sati toga zakašnjenja. Osim toga, muškarcima još je potpuno ošišana kosa, nakon čega su puštani kućama.^{21a)}

Prvog ožujka 1944. "Novo doba" počinje s objavljivanjem feljtona u nekoliko nastavaka naslovljenog SAMOZAŠTITNI TEČAJ ZA GRAĐANSTVO, s mnogo praktičnih uputa.

Koncem veljače 1944. donesene su *Zakonske odredbe o smještavanju postradalih obitelji i osoba, te o mjerama za obnovu i popravak domova oštećenih uslijed ratnih podhvata*.^{21b)}

Uveden je i pojam VELEUZZBUNA, koju je najavljivalo produženo trajanje tuljenja sirena nakon kojeg je do prestanka te vrste uzbunjivanja bilo zabranjeno svako kretanje civilima po ulicama - neka vrsta redarstvenog sata neodređene dužine, bez obzira je li dan ili noć.²²⁾ U biti, veleuzbuna nužno i nema veze s nadolaskom neprijateljskih zrakoplova i s napadajima iz zraka, ona je povezana s ratnim događanjima u blizini grada, s iskrcavanjima partizana ili engleskih komandosa (nadošlih s Visa) na obližnje otoke i slično. Radi toga su u travnju 1944. Nijemci i evakuirali sve civilno stanovništvo s otoka Šolte, Drvenika, te iz Stobreča,^{22a)} a veleuzbuna je trebala osigurati i prikriti njihova kretanja po gradskim prometnicama i u luci.

U tisku je bilo navedeno da je tom prilikom evakuirano oko 500 žitelja, većinom žena, djece i starijih osoba.²³⁾

Mjerodavni su ustanovili da je previše zračnih uzbuna, zbog čega se prekida rad i često nepotrebno uzbuđuje građanstvo. Stoga 13. IV. 1944. Služba opreza NZ obavješćuje građanstvo da će se počam od noći između 15. i 16. travnja znak za uzbunu davati samo u slučajevima velike opasnosti za

život građana, kad se ne smije hodati ulicama, već se čim prije skloniti od opasnosti.²⁴⁾

U prvih pet mjeseci 1944. godine, bilo je poslije opisanog bombardiranja od 3. siječnja još nekoliko manje žestokih napadaja iz zraka na neka područja uokolo središta grada. Tako je 21. siječnja u dva takva napadaja sudjelovalo čak 27 lakših bombardera,²⁵⁾ a 22. veljače 12 zrakoplova.²⁶⁾ U oba slučaja stradalo je nekoliko zgrada. Dana. 28. II. noću je napadnuto Brodogradilište, Sv. Kajo i Kopilica,²⁷⁾ a 3. III. danju Bačvice.²⁸⁾ Kod većine napadaja veliki je broj bombi srećom pao u more (pa su kasnije iz čamaca skupljali pobijenu ribu), a poneka nije eksplodirala.

Nakon šest mjeseci svakodnevnih uzbuna, s mnogo lakših i težih bombardiranja grada i okolice, 12. III. "Novo doba" piše: "Teška bombardiranja Splita u biti su strašnija nego sve kuge, koje bilježe gradske kronike."²⁹⁾

Poslije napadaja od 19. III. novine izražavaju bojazan da se "opasna zona" produžila prema zapadu, jer su neke bombe "pale i na Brajevića njivu u polju".³⁰⁾

Dana 24. ožujka 1944. četiri su četveromotorca tipa LIBERATOR bacili petnaestak bombi na predjele Bačvice i Firule. One su pale kod kupališne zgrade, vile Štambuk i kuće Čičin-Šain, no većinom u more, uz manje materijalne štete i jednu žrtvu.³¹⁾

Dvanaestoga travnja 1944. u dva je navrata žestoko napadnuta sjeverna okolica Splita (Kaštela, Sv. Kajo, Vranjic, Kopilica i Solinska cesta), te Slatine na Čiovu. Bilo je čak 25 mrtvih i mnogo ranjenih osoba.³²⁾

3. RAZDOBLJE 3. VI. - 25. X. 1944.

Treći lipnja 1944. ostat će crnim slovima zabilježen u povijesti Splita, jer je toga dana čak četiri puta grad bombardiran iz zraka, poginulo je barem 228 osoba, a oko 345 ih je ranjeno. Prvi i drugi napadaj izvršili su između 10 i 11 sati dvomotorni zrakoplovi na predjel oko Srebrenih vrata, crkve sv. Dominika i čitavu Hrvojevu ulicu (gdje se, kako je već navedeno, bio preselio "pazar" poslije bombardiranja od 5. XII. 1943.). Tu su bačene bombe za žive ciljeve, pa je bilo preko stotinu žrtava, od kojih najviše žena, te puno nesplićana i nesplićanki, evakuiraca bez isprava, pa ih se nije moglo ni identificirati. Neke osobe bile su rastrgane, druge pak naoko neozlijeđene, poginule od snažnog zračnog pritiska.

Uz najčešće razlomljene seljačke zaprege, od bombi i krhotina je uginulo, ozlijeđeno ili od eksplozija pobjesnilo mnogo konja, koje je trebalo odmah ustrijeliti, a poslije i odstraniti.

U trećem i četvrtom napadaju, koji se zbio između 13 i 14 sati, a izvršili su ga četveromotorni bombarderi, stradao je čitav grad: "od Firula do Meja, od Pojišana do Predgrađa, od Poljičke ceste do visova Marjana, a osobito Veli Varoš". Na stotine ljudi ostalo je bez krova nad glavom, a iz ruševina razvio

se i poneki požar. Sav grad je bio u magli od prašine i dima, a ljudi zaplašeni, užasnuti i rastreseni. Uz ruševine kuća ostali su krateri od bombi, a ponegdje i jame pune vode zbog prekinutih vodovodnih cijevi, također i mreže prekinutih zračnih vodova, električnih i telefonskih žica. Posvuda se nekoga od rodbine i susjeda traži, da se ustanovi jesu li preživjeli kataklizmu.³³⁾

(Gotovo istodobno kad i Split, i obližnji Omiš je četiri puta snažno napadnut iz zraka.)

Kad je već poslije napadaja bilo očito da gradska bolnica neće moći pružiti pomoć svim ranjenima, u Muškoj pučkoj školi Manuš-Dobri uspostavljena je Privremena bolnica NZ. Kasnije je objavljeno da broju od 145 ranjenih osoba, primljenih ili samo previjenih u civilnoj bolnici, treba pribrojiti oko 200 previjenih u zdravstvenim postajama raznih krugova NZ, te mnoge previjene na mjestu ranjavanja. A mnogim ranjenima pomogli su rodbina i susjedi te nisu bili ni evidentirani. Osobito je bio djelotvoran Krug NZ na Manušu. Ne smije se zanemariti ni sudjelovanje vatrogasaca u gašenju požara koji su ponegdje izbili.³⁴⁾

Toga i sljedećeg dana odgovarajuće službe NZ iskazale su se na otkopavanju zatrpanih (mrtvih i ranjenih) iz gomila ruševina građevnog materijala te slomljenog pokućstva i odvaljene građevinske stolarije i bravarije, ali su zbog proglašenja veleuzbune (zbog iskrcavanja partizanskih jedinica na Braču) sve terenske ekipe morale privremeno obustaviti rad, pa su sigurno umrli i neki živi zatrpani koje se nije stiglo na vrijeme otkopati. Veleuzbuna je trajala od 4. VI. 1944. u 18.00 sati do 6. VI. u 9.10 sati.

Iako je NOVO DOBA već 7. lipnja 1944. donijelo popis s 222 poginula (za koje se dotad znalo), čak 74 žrtve (najviše ženskih osoba) nisu mogle biti identificirane, te su umjesto njihovih imena i prezimena navedeni podaci o spolu, približnoj starosti i osobnim znacima, odjeći i obući na njima (od odjeće se čuvao i odrezani uzorak tkanine), te o mjestu gdje su stradali. To je *pomoglo da se poneki poginuli naknadno identificiraju. Zatim je 13. VI. javljeno da je pronađeno još pet žrtava, a mnogo kasnije, 19. VII., da je otkrivena još jedna: dvogodišnje muško dijete J. K. Od ukupnog broja poginulih, bilo je 99 muških i 129 ženskih osoba (tj. ukupno 228 osoba, računajući i 35 ranjenika koji su podlegli ranama).*

Spasavajući živote i imovinu svojih sugrađana, 3. VI. 1944. poginulo je i pet članova Narodne zaštite: Ivan Bressan, Veljko Radeljak, Miljenko Bilan, Ivan Maslov i Franjo Mrduljaš Babo, kojima je NZ objavila zajedničku osmrtnicu.

Osim napada triju skupina bombardera 14. lipnja 1944. na Kaštel Sućurac³⁵⁾ (kad je jedna osoba poginula, a dvije su ranjene), do kraja lipnja nije bilo novih napadaja iz zraka na Split. Međutim, 30. lipnja 1944. u 10 sati i 20 minuta 10 je "Liberatora" bombardiralo istočni dio Splita, osobito predjel južno od bivše Tartagline ulice. Najviše su postradale Masarykova, Gospinica, Ulica Matije Gupca i Biankinijeva ulica, te Poljička cesta. Na taj dio grada

pala je polovica od preko stotinu teških bombi, a ostatak je (srećom) dospio u more. Poginulo je 30 građana (od kojih osam s prezimenom Dvornik, po četiri iz dvije srodne obitelji), odnosno čak dvanaestero djece oba spola, osamnaest ženskih osoba i samo tri odrasla muškarca. Od toga, čak 19 osoba je poginulo u skloništu zgrade u Masarykovej br. 14, a 10 osoba u inače vrlo dobrom skloništu u Poljičkoj br. 34. I ovo bombardiranje bolno je odjeknulo u gradu.³⁶⁾

Sredinom srpnja je objavljeno da je čitavo područje Splita podijeljeno na 224 "zaštitna susjedstva", od kojih svako obuhvaća 10-50 zgrada "kućnih samozaštitnih zajednica". Navode se obaveze i dužnosti nadzornika - čuvara susjedstva.³⁷⁾ Pet dana kasnije izneseni su podaci Središnjice opreza, da je od 1. I. do 30. VI. 1944. godine Split doživio 1890 naleta zrakoplova, 640 uzbuna i 21 bombardiranje (uključujući i ona u najbližoj okolici, ali ne računajući pucanja strojnicama iz zrakoplova). Poginulo je između 400 i 500 osoba.³⁸⁾ A 28. VII. su izneseni i podaci da su na Split padale i bombe težine 100-500 kg, a 3. lipnja 1944. i mnoštvo bombi teških preko 200 kg. Gledajući dugoročno, a kako se ne bi novčana sredstva uzaludno trošila, list se zalaže za izradu tzv. dvonamjenskih skloništa. Na primjer moglo bi se sagraditi sklonište na Preradovićevu šetalištu na Bačvicama, koje bi se nakon rata preuredilo u javni zahod.³⁹⁾

U dva navrata novine upozoravaju na porast mortaliteta u Splitu. Tako, dok su 1941. godine na novom gradskom groblju Lovrinac bila pokopana (samo) 603 pokojnika, godine 1942. taj je broj već porastao na 1149, a 1943. na 1157. U prvih osam mjeseci godine 1944. već je bilo 1029 ukopa na Lovrincu. Ovim brojkama treba dodati oko 300 pokojnika koji su pokopani na starom gradskom groblju na Sustipanu. U navedene brojke uključeno je i oko 1400 umrlih talijanskih vojnika i drugih Talijana preminulih od 1941. do 1943. u Splitu, a u brojki za 1944. godinu i umrli izbjeglice sa Šolte i drugih mjesta.⁴⁰⁾

Poslije lipanjskog bombardiranja gradski je "pazar" i po drugi put pre-mješten, pa je tržnica robe i živeža prešla na sam Peristil, a poneki prodavači su se smjestili i između svodova Željeznih vrata. Kasnije se voće (osobito grožđe) prodavalo iza Kazališta, te u Matošičevoj i Križevoj ulici.^{40a)}

Da bi se u Europi u ratu smanjio broj mogućih žrtava od napadaja iz zraka zbog udaljavanja stanovnika od svojih domova te kako je zapaženo da zbog lošije vidljivosti objekata iz zraka poslije podne obično nema zračnih uzbuna ni napadaja iz zraka, Sveti Otac Papa Pio XII. je odobrio i popodneve svete mise. Dok su se prije oduvijek sv. mise mogle održavati samo ujutro, tada je dopušteno da se nedjeljne i blagdanske mise mogu održavati i u kasnijim popodnevnim satima. Po biskupskom odobrenju u Splitu su 18. lipnja 1944. *prvi put* po crkvama održane takve mise, a ona u katedrali u 19.30 sati⁴¹⁾ (po tzv. ljetnom vremenu).

Tijekom ljeta po Splitu se račiščavaju mnoge ruševine i grade nova javna i privatna skloništa.^{41a)} U nikad potpuno dovršenom skloništu u bedemu

Pavlović na Dobrome (bastion Priuli), već postoje četiri vanjska ulaza, a hodnici su interno povezani. Sredinom kolovoza "Novo doba" donosi opširan opis "Dioklecijanova skloništa", u kojem je ing. I. Senjanović dozidao zidove od opeke, te veliku dvoranu podijelio u šest većih prostorija, a gredama podupro svodove. Ovo sklonište ima u dubini još nekoliko drugih prostorija, te dugi hodnik, a dovršit će se do kraja kolovoza. Ono ima i električnu rasvjetu, dok je neka druga javna skloništa nemaju, na primjer ona u Vrhmanuškoj i Bizantinskoj ulici.⁴²⁾

U kolovozu su bila u gradnji nova skloništa u palači Mirovinskog zavoda u Hrvojevoj ulici, u Sudskoj palači u Kavanjinovoj ulici, u bedemima Pavlović, a "pričalo se i o Beginom rovu".⁴³⁾

Sredinom rujna 1944. list zapaža da su se poslije prvih predjesenskih kiša u grad vratili mnogi građani i doseljenici koji su ljeti živjeli na Marjanu i Mejama. Procjenjuje da je u tim izvangradskim predjelima, po pećinama, šatorima, pod stablima i u raznim improviziranim kolibama živjelo *oko tisuću osoba*, pravo "Marjansko selo", (poput tzv. Ciganskog sela u Dujmovači, na sjeveru grada). Čak su dvije trudnice tamo rodile dijete, jedna u koru crkve sv. Jere, a druga pod maslinom u Kašunima.^{43a)}

Nakon samo mjesec dana rada koncem rujna je na Štambuka livadi u Kukuljevićevoj ulici završeno novo javno sklonište, u koje je Tehnički odjel Velike župe Cetina utrošio milijun kuna. Radove je izvodio građevinski tehničar Vladimir Dobronić, a u mjesec dana na njemu je radilo prosječno sedam radnika i odradilo ukupno 1680 sati. Tlocrt skloništa je u obliku slova "U", a na dubini od puna četiri metra ima dva ulaza. Ono je dugo 20 m, široko 2 m, a visoko 1,90 m, dok mu je zapremnina 80 prostornih metara. Služi za sklanjanje 200 osoba. Strop je poduprt jakim gredama i daskama debljine 4 cm, a niske grede služe za sjedenje. Iznad skloništa su tri sloja: okolo 2 m tupine, 2 m živog kamena, te prirodno sabijena zemlja, pomiješana s pijeskom. Dva ulaza su mu masivno građena, a ima i električnu rasvjetu.⁴⁴⁾

Da bi sklonište u zgradi "Croatije" na Klaićevoj poljani, (uz koje je i Zapovjednička središnjica NZ) bilo sigurnije, duž velikih ostakljenih otvora na uličnim stranama prizemlja su, troškom od milijun i pol kuna, u listopadu 1944. podignuti zidovi debljine jedan metar.⁴⁵⁾

No javljaju se i zamjerke podignutim javnim skloništima, iskopanima u bedemima: oni kod Kazališta nikako da se dovrše i prava su mišolovka ("trapula") za slučaj da bomba padne makar samo i u njihovu blizinu, a bolničko sklonište prokišnjava, te je u njemu jedna operacija izvršena "pod kišobranom".⁴⁶⁾

U maloj Masarykovoju ulici, koja je u bombardiranju od 30. VI. izgubila čak 15 posto članova svojih obitelji, u listopadu je već bilo dovršeno solidno izgrađeno sklonište. Izgradnju su organizirali pomorski časnici R. Milat i N. Matković, a smješteno je u pećini pod Milatovom zgradom u Masarykovoju 9, s 2,5-3,0 m debelim svodom od živog kamena, te zgradom iznad njega. Svaki

odrasli član (koji je to mogao) pridonio je po 10.000 kuna, a Tehnički odjel VŽC je dao 300.000 kuna što neki uzimlju kao privolu da se i stanovnici drugih ulica tu sklanjaju, a domaći odbijaju i nude da vrate taj prilog, kako bi sklonište ostalo privatno, jer u njemu i nema previše mjesta.⁴⁷⁾

Posljedna bombardiranja Splita u Drugom svjetskom ratu bila su 13. listopada 1944. prije podne, kada je šest dvomotornih bombardera bacilo oko 20 bombi na zapadnu okolicu Splita, a istoga dana oko 15.30 sati napadnuta je i gradska periferija, u oba slučaja bez žrtava i većih materijalnih šteta⁴⁸⁾, i 21. X., kad su stradale Gripe, Brodogradilište i Željeznička stanica.

Tjedan dana kasnije (20. X.) list "Novo doba" počinje s objavljivanjem *Uputa za zaštitu od bojnih otrova*, ako dođe do njihova bacanja iz zrakoplova, kad će se osim sirena dati i posebni znakovi uzbunjivanja: udaranjem željezne šine (pet puta po pola minute s međustankama, slično slavljenju zvona). List najavljuje da će se još toga *istog dana* u skloništima izvršiti potrebne radnje, da budu nepropusna za plinove.⁴⁹⁾ U sljedećem broju lista (21. X.) donosi se i 16 točaka zaštitnog ponašanja kod opasnosti od bojnih otrova, a u toj temi se nastavlja pisati i u broju 295 "Novog doba" od 22. listopada 1944. godine, u kojem se nalazi i uokvirena obavijest čitateljima da je "*zbog iznimno velikih poteškoća*" uprava prisiljena obustaviti izlaženje lista na neodređeno vrijeme.

Postavlja se pitanje kome je trebalo nepotrebno povećavanje panike kod građanstva, ukazivanjem na mogućnost bacanja bojnih otrova iz zrakoplova, u danima kad se zbog ratnih zbivanja i predstojećeg povlačenja njemačkih postrojba iz Dalmacije očekivala smjena vlasti u Splitu. Još sredinom kolovoza Nijemci su miniranjem razrušili most nad željezničkim kolosijecima na Bačvicama, a 23. X. su zapalili zgradu Trgovačke škole (koju su koristili kao vojarnu), da bi 25./26. listopada 1944., poslije negoli su zapalili skladište streljiva u kući Katalinić kod Lukobrana, potpuno napustili Split, u koji su ušle jedinice 20. i 26. dalmatinske divizije NOVJ.

Treba navesti da su i mnogi drugi javni objekti u Splitu bili minirani, ali su ostali neoštećeni - čijom zaslugom, ovdje nećemo u to ulaziti.

Rat je trajao još više od pola godine, no Split nije doživio nijedan zračni napadaj od oslabljenog njemačkog zrakoplovstva.

Poslije Drugoga svjetskog rata djelovanje NARODNE ZAŠTITE koje se odvijalo u okviru tadašnjih vlasti NDH u Splitu nije moglo biti pohvaljivano. Međutim, ono je svjesno prešućivano, iako je – *gledajući u cjelini* – bilo i potrebno i pozitivno, a izvan političkih razračunavanja. U tjeskobno dugim danima i noćima ratnih mjeseci 1943./44. godine, kad su građani sa strepnjom dočekivali svaki novi dan i pitali se hoće li biti novih napadaja iz zraka i koga će ovaj put zadesiti nevolje, NZ i njezine službe i vodovi davali su im bar malo sigurnosti i osjećaj da nisu posve sami i bespomoćni, da ipak netko bdije nad gradom.

U danima tuge oni su iz ruševina izvlačili žive i mrtve sugrađane, pomagali ranjenicima i odvodili ih u previjališta pri krugovima NZ ili u

bolnicu, omogućavali da se dostojno pokopaju poginuli, po potrebi i identificiraju, a bili su pri ruci i postradalima u spašavanju ostataka njihove uništene imovine, te u gašenju požara.

Također je dobro da ostanu sačuvana sjećanja na mnogobrojna, često improvizirana mala skloništa po privatnim kućama ili blizu njih u vrtovima i dvorištima, te veća, uređenija i sigurnija rijetka javna skloništa, u kojima su svi građani proveli brojne sate i dane neizvjesnosti i iščekivanja što će donijeti sudbina za vrijeme nekoliko stotina kraćih i dužih uzbuna.

Obrađujući ove nepravedno posve zaboravljene ratne teme, ovaj je članak pokušao spasiti od zaborava i taj dio memorije grada Splita.

NAPOMENA:

Autor ovog članka nije mogao ustanoviti je li sačuvan i pristupačan neki fond izvorne dokumentacije zapovjedništva i službi Narodne zaštite koje su 1943./44. djelovale u Splitu. Stoga su gotovo svi ovdje navedeni podaci koji se odnose na to razdoblje preuzeti iz splitskoga dnevnog lista NOVO DOBA, koji je izlazio od 3. X. 1943. do 22. X. 1944. godine. Ukupno je izašlo 295 brojeva, od kojih samo tri broja nisu sačuvana. Treba napomenuti da je taj ratni dnevni list nazvan po istoimenome privatnom listu koji je od 1918. do 1941. godine izlazio u Splitu, vjerojatno zbog postizanja nekakvog kontinuiteta, premda im je izdavač bio posve različit.

Također su korišteni podaci s rijetkih sačuvanih javnih oglasa iz istoga razdoblja, od kojih su neki bili predstavljeni na izložbi SJECANJE NA 3. LIPNJA 1944., postavljenoj u Muzeju grada Splita 3. lipnja - 3. srpnja 1994.

Na toj izložbi predstavljen je i otipkani tekst: IZVJESĆE O NAPADAJU IZ ZRAKA NA GRAD SPLIT 3. LIPNJA 1944. (angloameričko bombardiranje). Tu piše:

Prigodom bombardiranja Splita dana 3. VI. 1944. godine nastale su sljedeće žrtve:

Broj mrtvih	227
" teže ranjenih	78
" lakše ranjenih	140
" potpuno srušenih kuća	121
" teže oštećenih kuća	217
" lakše oštećenih kuća	210
" srušenih obrtničkih radnji	14
" palih bomba	620
" neeksplozivnih bomba	30

Autor ovog članka u posjedu je bilježnice u kojoj je njegova tetka pok. OLGA TUDORIĆ (1894. - 1962.) pedantno upisivala datume svih zračnih uzbuna u Splitu, s vremenom trajanja, uz poneku primjedbu o bombardiranju ili drugom događaju. Njezin dnevnik uzbuna odnosi se na razdoblje od 22.

IV. do 18. IX. 1943. (kad je zabilježila 40 uzbuna), te nakon kratkog prekida na razdoblje od 5. X. 1943. do 25. X. 1944. (kad je upisala čak 896 uzbuna). Nekoliko godina kasnije, 15. VIII. 1952., završno je upisala da bilježnicu daje na pohranu nećaku Slavku, uz napomenu da su uzbune svaki put točno zabilježene.

ZAKLJUČNA NAPOMENA:

O posljedicama bombardiranja Splita 1943./44. godine od strane anglo-američkih zrakoplova potanje je pisao Stanko Piplović u članku: RAZARANJE POVIJESNE JEZGRE SPLITA U II SVJETSKOM RATU, Kulturna baština br. 15, Split 1984, str. 126-134, a obrađeno je i u članku autora: Slavko Muljačić; IZGRADNJA SPLITA 1944-1969, URBS 8, Split 1969, str. 7-10, 49-51 i 54-63.

Vidi i članke objavljene obično u povodu obljetnica raznih bombardiranja Splita:

Frano Baras: u "Slobodnoj Dalmaciji", Split, od 3. VI. i 30. VI. 1991. i 3. VI. i 4. XII. 1993; u "Nedjeljnoj Dalmaciji" Split (Profil br. 11) od 12. XII. 1991, te u "Hrvatska obzorja", Split, br. 2/1994, na str. 414.

Perislav Petrić u "Slobodnoj Dalmaciji", Split, od 3. I. 1994.

B I L J E Š K E:

(NAPOMENA: Splitski dnevni list NOVO DOBA, u bilješkama se navodi s kraticom ND!)

- 1) ND, br. 34/12. XI. 1943. Autor članka se sjeća kako su građani Splita (pa i on sam sa svojima), u popodnevni satima, kada po iskustvu nije bilo uzbuna, obilazili pogodeni predjel na Bačvicama, tada još znatizeljni i prestrašeni, ne sluteći što će ih već uskoro snaći.
- 2) O stradanju Šibenika i Omiša vidi ND, br. 53/4. XII. 1943. i 54/5. XII. 1943.
- 3) ND, br. 55/7. XII. 1943. Prilikom bombardiranja Luča osobito su stradale bivša Tartagliina ulica, Zvonimirova, Radunica i Rokova, te Pazar i bivša Smodlakina ulica, u kojoj je uz ostalo porušen golemi Zrnčićev vinarski podrum.
- 4) ND, br. 56/8. XII. 1943.
- 5) Idem
- 6) ND, br. 57/10. XII. 1943.
- 7) ND, br. 37/16. XI. 1943.
- 8) ND, br. 53/4. XII. 1943.
- 9) ND, br. 58/11. XII. 1943.
- 10) Idem.
- 11) ND, br. 59/12. XII. 1943.
- 12) ND, br. 63/17. XII. 1943. A u broju 65/19. XII. 1943, objavljena je reportaža U CARSKOM SKLONIŠTU (tj. u Dioklecijanovim podrumima), za koje u br. 67/22. XII. 1943. piše da ga treba odmah urediti jer nema ventilacije, čišćenje je slabo, zahod očajan, a treba provesti i dezinfekciju protiv zaraza.
- 13) ND, br. 66/21. XII. 1943.
Iz objavljenih oglasa proizlazi da je PET KRUGOVA NZ obuhvaćalo sljedeća gradska područja:

- I. NZ KRUG za područje Meje - u zgradi Meštrović.
- II. NZ KRUG za područja Veli varoš, Spinut i Poljud - u bivšoj Ulici kraljice Marije 4 (danas Put sv. Mande), možda u tada postojećem malom dječjem vrtiću.
- III. NZ KRUG za područja Grad, Dobri i Glavičine - u osnovnoj školi Manuš-Dobri.
- IV. NZ KRUG za područja Manuš i Plokite - u zgradi salezijanaca, sjeverno od bivše Balkanske ceste.
- V. NZ KRUG za područja Gripe, Lučac, Bačvice i Firule - u samostanu na Pojišanu.
- Tijekom vremena su se mijenjali neki vodeći ljudi Narodne zaštite. Tako je kasnije na čelo NZ došao prof. Miro Mihovilović, koji je na toj dužnosti ostao do 25. X. 1944. godine.
- 14) ND, br. 75/4. I. 1944.
- 14a) ND, br. 70/28. XII. 1943. i br. 96/29. I. 1944.
- 15) ND, br. 67/22. XII. 1943.
- 15a) ND, br. 169/26. IV. 1944.
- 16) ND, br. 77/6. I. 1944.
- 17) ND, br. 226/11. VII. 1944. i br. 232/19. VII. 1944.
- 18) ND, br. 98/1. II. 1944. - U to doba još nije bila probijena Marmontova ulica do trga pred Kazalištem, te bastion Priuli nije bio presječen, što je učinjeno tek 1947-1951. godine.
- 18a) ND, br. 119/25. II. 1944.
- 19) ND, br. 80/11. I. 1944.
- 20) ND, br. 126/4. III. 1944.
- 21) ND, br. 99/2. II. 1944.
- 21a) ND, br. 257/22. VIII. 1944.
- 21b) ND, br. 122/29. II. 1944.
- 22) Dana 14. III. 1944. svirana je najavljena pokusna VELEUZBUNA, koja je potrajala samo dva sata. Vidi: ND, br. 134/14. III. 1944.
- 22a) U upozorenjima građanstvu u svezi sa znakom za "veleuzbunu" stoji i zahtjev da "kapci na prozorima moraju biti zatvoreni". (!), ND, br. 158/13. IV. 1944, a u lipnju 1944. Nadzorništvo NZ upozorava kako će se tijekom trajanja veleuzbune oglašavati sirene "za slučaj možebitnog naleta neprijateljskih zrakoplova i prestanka opasnosti od njih", ND, br. 201/8. VI. 1944.
- 23) Evakuirane osobe većinom su bile smještene i hranjene u zgradi vojarne Oružničke pukovnije u Sukoišanskoj ulici. Vidi: ND, br. 168/25. IV. 1944.
- 24) ND, br. 159/14. IV. 1944.
- 25) ND, br. 91/23. I. 1944. U ovom broju lista je i dugi tekst, naslovljen NEKOLIKO KORISNIH UPUTA. Uz ostalo, savjetuje se da se s rodbinom i prijateljima koji stanuju u drugim dijelovima grada, izmijeni (primi u pohranu) dio odjeće i obuće, za slučaj da nekom od njih kuća bude uništena.
- 26) ND, br. 117/23. II. 1944.
- 27) ND, br. 122/29. II. 1944.
- 28) ND, br. 126/4. III. 1944.
- 29) ND, br. 133/12. III. 1944.
- 30) ND, br. 140/21. III. 1944.
- 31) ND, br. 144/25. III. 1944.
- 32) ND, br. 158/13. IV. 1944. i br. 160/15. IV. 1944.
- 33) ND, br. 199/5. VI. 1944. i br. 200/7. VI. 1944. (s popisom žrtava u bombardiranju 3. VI. 1944.)
- 34) ND, br. 202/10. VI. 1944.
- 35) ND, br. 206/15. VI. 1944.
- 36) ND, br. 219/2. VII. 1944. i br. 220/4. VII. 1944.
- 37) ND, br. 229/14. VII. 1944.
- 38) ND, br. 232/19. VII. 1944. A u broju 281/6. X. 1955. se kao broj poginulih u Splitu u 1944. godini, navodi "oko 400 osoba"
- 39) ND, br. 239/28. VII. 1944.
- 40) ND, br. 246/6. VIII. 1944. i br. 262/14. IX. 1944.

- 40a) ND, br. 228/13. VII. 1944. i br. 244/ 4. VIII. 1944., a iz broja 292/19. X. 1944. zbog zanimljivosti navodimo sažeti sadržaj članka ROBNİ SAJAM OKO SVETOG DUJE:
 - Sav prostor kraj crkve sv. Duje i čitavu ulicu od Gradskih vrata do Peristila zaposjeli su prodavači, koji prolaznicima (koji se teškom mukom provlače kroz guste njihove redove) nude raznu robu. Maksimiraju cijene i rijetko spuste.
 - Kraj Gradskih vrata su prodavači "mješovite robe" (od starog već dotrajalog suda i posuda, do novih i najskupocijenijih rukotvorina).
 - Kraj sv. Duje nalazi se robni sajam (tekstil), gotova muška odijela, nova i polovna, ženske haljine, plesne toilette, rublje i svakovrsna druga pletena roba. Robni sajam na Peristilu je dobro posjećen.
- 41) ND, br. 169/26. IV. 1944 i 210/20. VI. 1944.
- 41a) Tjedan dana po velikom bombardiranju Splita od 3. VI. civilne i vojne vlasti dogovorile su se da se "odmah podignu nova skloništa" u središnjem gradskom području, a dio u okružju Manuš i Varoš. Troškove će snositi Glavarstvo građanske uprave i Gradsko poglavarstvo, a izvodit će se pod stručnim vodstvom Narodne zaštite. Vidi: ND, br. 203/11. VI. 1944. Također se zahtijeva da se u svim zgradama na znak uzbune otvore kućna vrata, kako bi se mogli skloniti oni koji se zateknu na ulici.
- 42) ND, br. 253/15. VIII. 1944.
- 43) ND, br. 244/4. VIII. 1944.
- 43a) ND, br. 222/6. VII. 1944. donosi poveći članak: Tužni ljetopis Splita 1944., SVIETLI ČASOVI MARJANSKIH IZBJEGLICA. Vidi i: ND, br. 266/19. IX. 1944.
- 44) ND, br. 273/27. IX. 1944.
- 45) ND, br. 283/8. X. 1944.
- 46) ND, br. 276/30. IX. 1944. i br. 277/1. IX. 1944.
- 47) ND, br. 291/18. X. 1944.
- 48) ND, br. 288/14. X. 1944.
- 49) ND, br. 293-295/20-22. X. 1944.

Slavko Muljačić

ON ORGANIZATION AND ACTIVITIES OF THE PEOPLE'S DEFENSE SERVICES AT BUILDING SHELTERS IN SPLIT IN THE WAR OF 1943 AND 1944

Summary

Of the tree air forces that attacked Split in the course of the World War Two, the largest damages and casualties were caused by the Anglo-American air raids of 1943/44. In order to help the imperriled and long-suffering population, a unit of the People's Defense was founded in Split in the end of 1943, to act successfully for a whole year.

Besides daily watching and alarming, calling the inhabitants by sirenes to numerous private and a few larger public shelters, the People's Defense units were particularly efficient during the aritical hours and days immediately following the bombardments. They were helping as much as they could about clearing ruins, digging up the buried, carrng for the injured and transportation and identification, sometimes even burrying, of the dead.

In this paper, the first to treat the topis in a documentary manner and in certain detail after the war, the author presents numerous informantion on the organization and activities of the People's Defense units in Split, on adapting, arranging and building private and public air-raid shelters in the period from October of 1943 till October of 1944. The information are collected from numerous shorter and longer writings on the topic, published in the daily paper "Novo Doba" of Spplit during the above period of time.

Preveo: Radovan Kečkemet

